

Bu-Ali Sin
UniversityIranian Scientific
Archaeological
Associationپژوهش‌های
باستان‌شناسی
ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 12, No. 33, Summer 2022

Survey on the Status of Tylos Island in the Partho-Sasanian Periods

Nazari, S.¹; Sharbaf, M.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.24978.2383>

Received: 2021/09/21; Accepted: 2021/12/27

Type of Article: **Research**

Pp: 207-232

Abstract

Tylos Island, which is known as Bahrain, has located on the eastern coast of the Arabian Peninsula. It plays a special role in preserving the economic life of the Persian Gulf. The first identified settlement of Tylos Island dates back to the 5th and 6th millennium BC. Arriving of Alexander's successors to the region in 4th century BC, the island was strongly influenced by the Hellenistic culture and was mentioned as Tylos in written sources. With the rise of the Parthian and Sasanian powers, the expansion of commerce in this region along with other northern and southern islands of the Persian Gulf was supported by the kings. Today, in the archaeological literature of southern parts of the Persian Gulf, following the Greek word for Tylos, the use of the term Tylos period has become in common. According to some scholars, this period historically includes Alexander's dominance of the Persian Empire in the late 4th century BC until the emergence of Islam in the 7th century AD. According to historical reports and archaeological evidence, the use of term Tylos culture for this one-thousand-year period needs more consideration. The purpose of present study is to identify status of Tylos Island during the Partho-Sasanian period and to recognize its position regarding to the effective presence of Iranian cultures in the region. Based on the archaeological evidence & comparative studies, it is suggested not to use the term of Tylos period when the Parthian and Sasanian powers emerged in the Persian Gulf.

Keywords: Tylos, Bahrain, Southern Persian Gulf, Seleucid, Parthian, Sasanian.

1. PhD. Student in Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: nazarisamer@yahoo.com

2. PhD. Student in Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Citations: Nazari, S. & Sharbaf, M., (2022). "Survey on the Status of Tylos Island in the Partho-Sasanian Periods". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(33): 207-232. (doi: 10.22084/nb.2021.24978.2383).

Homepage of this Article:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_4339.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

Archaeological Researches of Iran

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Bahrain, along with its surrounding islands, is located in the form of an archipelago between the Qatar Peninsula and the Arabian Peninsula. It was the center of international sea trade that connected the Sumerians and other peoples of the ancient Mesopotamia with the Indus Valley, and it has always been important in terms of military and commercial aspects through times. From the middle of the 3rd century BC, Bahrain witnessed an exceptional era of prosperity during the Hellenistic and Parthian periods, and was known in the Greco-Roman world under the name Tylos. In 129 AD, Bahrain came under the control of the Parthians and then the Sasanian. Mostly, the period from the end of the 4th century BC until the advent of Islam is known as the Tylos period in the studies related to the southern Persian Gulf. This attribution often represents the influence of Hellenistic culture and tradition on the island of Tylos. The purpose of this article is to take a critical look at the chronology of Bahrain Island during the Tylos period, and to better understanding the position of this region in the Iranian archeology studies. Recognizing the position of Tylos Island in the Partho-Sasanian periods and the influence of Iranian governments on the region is the other goals of the present research. According to the objectives of the research, some questions are also raised in this part, such as: Was the culture of Tylos Island distinct from the Iranian culture in the Partho-Sasanian periods? Is the use of “Tylos period” an appropriate and correct interpretation in the archaeological literature of the southern Persian Gulf, in order to refer to almost a thousand years from the decline of the Achaemenids to the rise of Islam in this region? Or should it be used with more caution? In the following, we try to give appropriate answers to the above questions.

Discussion

During the years 1950-1960, many researches were carried out in different areas of Bahrain by Danish archaeologists. Apart from the limited evidence of settlements in the sites of Barbar and Saar, dated to the late Tylos period, the only known settlement from this period is Qala’at al-Bahrain. It is the most famous site which provides a precise framework for the chronology of cultural periods before Islam and the Islamic era of Bahrain. The cultural findings related to this period include glass and pottery from cemeteries as well as Greek inscriptions that were obtained from Qala’at al-Bahrain and other areas, which shows the attention of Alexander’s successors and

Characene kingdom to Bahrain. With the gradual decline of the Seleucids, this region continued to exist as a semi-independent government during the Parthian period. According to the Palmyrian inscription dated to 131 AD, during the reign of Mehrdad, King of Charax Spasinu is introduced as the satrap of Tylos people. Therefore, Mehrdad took control of this region at the beginning of the second century AD. According to the reports of Islamic historians, the first awareness of Bahrain goes back to the time of Ardašir Bābakān during the Sasanian period. Among his first conquests in Iran, Bahrain is also mentioned as an Iranian region, and it is said that he defeated its ruler named Sanatruq, and captured Bahrain. In historical writings, it has been repeatedly mentioned that the agents and emirs of Bahrain were Iranian throughout the Sasanian period until the rise of Islam. Some Iranian emirs of Bahrain gained special importance in the history of this region. The prosperity of trade routes and economic activities played a major role in settling and paying attention to this area in the Sasanian period.

There are comparable archaeological evidences with Parthian and Sasanian samples from other regions including glass, pottery, sculpture, and architecture. These cultural findings, which range from the late Parthian to the late Sasanian period, are often obtained from reliable cultural contexts such as cemeteries, Qala'at al-Bahrain and other ancient sites. All these findings have been introduced under the title of Tylos culture, despite their similarity with Partho-Sasanian art. Written sources and archeological evidences clearly show that this region was part of the Partho-Sasanian territory in terms of culture and politics and the kings were interested in maintaining and controlling this water basin due to its commercial position in this period of time.

Conclusion

According to the historical-archaeological evidence of the continuous presence of Iranians in the region, it does not seem appropriate to use the term "Tylos culture" to refer to the period from the end of the 4th century BC to the 7th century AD. In this article, the authors tried to review this issue by evaluating and clarifying the position of Tylos Island in the Partho-Sasanian periods according to the available data. Incomplete and sometimes inaccurate information that is mistakenly or intentionally repeated by the Western and Arab researchers, in connection with the southern Persian Gulf area, in some cases will provide incorrect conclusions and misleading

results in historical and archaeological studies. It seems that the attribution of the island's name as a culture was formed by western researchers according to the Greek domination times and spread of Hellenistic culture, and it became popular in the archaeological literature of the south of the Persian Gulf, but its continuation as a dominant culture is not appropriate until the Islamic era. The use of the term "Tylos culture" can contain a volume of concepts related to Hellenistic traditions, while with the end of Seleucid, although Hellenistic traditions continued in different forms, but with the rise of new powers, the previous traditions faded. Therefore, it is appropriate to be more careful in using the term Tylos period popularized by the western researchers.

جستاری در گاهنگاری دوره تیلوس در بحرین با توجه به حضور حکومت‌های اشکانی-ساسانی در منطقه

سامر نظری^۱، مرضیه شعرباف^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.24978.2383>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۰۷-۲۳۲

چکیده

جزیره تیلوس که امروزه با نام بحرین شناخته می‌شود واقع بر ساحل شرقی شبه جزیره عربستان، نقش ویژه‌ای در حفظ حیات اقتصادی خلیج فارس ایفا کرده است. اولین استقرار شناسایی شده در این مکان به هزاره پنجم و ششم پیش از میلاد بازمی‌گردد. در قرن چهارم پیش از میلاد با ورود جانشینان «اسکندر» به منطقه، این جزیره تحت تأثیر قوی فرهنگ هلنی قرار گرفت و با عنوان تیلوس در منابع مختلف مطرح شد. با ظهور حکومت‌های اشکانی و ساسانی، گسترش بازرگانی در این منطقه به همراه دیگر جزایر شمالی و جنوبی خلیج فارس، مورد حمایت و توجه پادشاهان قرار گرفت. امروزه در ادبیات باستان‌شناسی حوضه جنوبی خلیج فارس، به دنبال استفاده از واژه یونانی «تیلوس»، دوره‌ای فرهنگی تحت عنوان «دوره تیلوس» مصطلح و رایج شده است که از نظر برخی محققان این دوره به لحاظ تاریخی از زمان غلبه اسکندر بر شاهنشاهی هخامنشی در اواخر قرن چهارم پیش از میلاد تا ظهور اسلام در قرن هفتم میلادی را شامل می‌شود. پژوهش حاضر در پی آن است که براساس متون تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسی جایگاه حکومت‌های اشکانی و ساسانی در منطقه بحرین را مورد مطالعه قرار داده و به این پرسش اصلی پاسخ دهد که با توجه به وجود اطلاعات و مواد فرهنگی از دوران اشکانی-ساسانی در منطقه، دوره تیلوس می‌تواند اطلاق مناسبی برای این گستره زمانی باشد یا خیر؟ مطالعه منابع تاریخی همراه با بررسی و مقایسه یافته‌های فرهنگی مانند: سفال، شیشه، مجسمه و دیگر مواد فرهنگی حاصل از بررسی و کاوش در حوزه بحرین، نشان دهنده حضور مشخص حکومت‌های اشکانی و ساسانی در این مکان است؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود در دوره‌بندی و تقسیمات گاهنگاری صورت گرفته برای این منطقه، میان دوره تیلوس و دوران اشکانی-ساسانی تفکیک قائل شده و در تداوم استفاده از واژه «تیلوس» برای دوره‌های مذکور تجدیدنظر و بازبینی صورت گیرد. روش پژوهش در این مقاله به صورت توصیفی است که با استفاده از متون تاریخی و مدارک و داده‌های باستان‌شناختی این مسأله را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

کلیدواژگان: تیلوس، بحرین، جنوب خلیج فارس، سلوکی، اشکانی، ساسانی.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: nazarisamer@yahoo.com

II. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: نظری، سامر؛ و شعرباف، مرضیه، (۱۴۰۱). «جستاری در گاهنگاری دوره تیلوس در بحرین با توجه به حضور حکومت‌های اشکانی-ساسانی در منطقه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۲۳): ۲۰۷-۲۳۲. (doi: 10.22084/nb.2021.24978.2383).

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_4339.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

بحرین به همراه جزایر پیرامونی اش، به صورت مجمع‌الجزایری در میان شبه جزیره قطر و شبه جزیره عربستان واقع شده است و در مرزبندی‌های سیاسی کنونی، کوچک‌ترین کشور خلیج فارس محسوب می‌شود. این منطقه، مرکز تجارت بین‌الملل دریایی بوده که سومریان و دیگر مردمان میان‌رودان باستان را با دره سند پیوند می‌داد و از حیث موقعیت نظامی و بازرگانی همواره در طول تاریخ حائز اهمیت بوده است. شناسایی شواهدی در ارتباط با جوامع ماهیگیر هم‌چون ابزارهای سنگی و قطعات سفالی منسوب به سبک عبید متعلق به حدوداً ۵۰۰۰-۴۰۰۰ پ.م.^۱ در امتداد بخش غربی این جزیره، تاریخ‌گذاری استقرارهای اولیه در بحرین را به هزاره پنجم و ششم پیش از میلاد می‌رساند. با شروع عصر مفرغ، اطلاعات بیشتری از منطقه تحت عنوان «دیلمون»^۲ به دست آمد که به سه دوره دیلمون قدیم (حدوداً ۲۳۰۰-۱۷۵۰ پ.م.)، میانی (حدوداً ۱۷۵۰-۱۰۰۰ پ.م.) و جدید (حدوداً ۱۰۰۰-۴۰۰ پ.م.) تقسیم می‌شود. دوره دیلمون جدید، عصر آهن منطقه را شامل می‌شود. در این دوره بحرین هم‌چنان با نام دیلمون در گزارش‌های میان‌رودانی دیده می‌شود. از اواسط قرن سوم پیش از میلاد، بحرین شاهد دورانی استثنایی از رونق و شکوفایی در طول دوران هلنی و پارتی بود و در دنیای یونانی-رومی تحت عنوان «تیلوس» شناخته و متمایز شد.^۳ در سال ۱۲۹ م. بحرین تحت کنترل پارت‌ها و سپس ساسانیان درآمد و پس از ظهور اسلام، در هفتمین سال هجرت نیز این منطقه به اسلام گروید (Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 9, 47, 49). اکثر پژوهشگران حوضه جنوبی خلیج فارس، بازه زمانی اواخر قرن چهارم پیش از میلاد تا ظهور اسلام را تحت عنوان «دوره تیلوس» نام‌گذاری کرده‌اند که غالباً نمایانگر تأثیر فرهنگ و سنت هلنی در جزیره تیلوس است. هدف از نوشتار حاضر، نگاهی نقادانه به محدوده زمانی تیلوس در گاهنگاری جزیره بحرین و بازشناسی جایگاه این منطقه در دوره‌های اشکانی-ساسانی است.

پرسش پژوهش: با توجه به این‌که اصطلاح «تیلوس» در گاهنگاری جزیره بحرین به یک بازه زمانی تقریباً هزار ساله از افول هخامنشیان تا ظهور اسلام در این منطقه اطلاق می‌شود؛ بنابراین در پژوهش حاضر تلاش شده با مطالعه یافته‌های به دست آمده از دوران اشکانی-ساسانی در منطقه، به این پرسش پاسخ داده شود که آیا تداوم کاربرد «دوره تیلوس» در ادبیات باستان‌شناسی جنوب خلیج فارس، به منظور اشاره به دوره‌های اشکانی و ساسانی در این منطقه، عبارت مناسب و درستی است؟ در ادامه با اشاره به پیشینه مطالعاتی در بحرین و معرفی دوره تیلوس و داده‌های فرهنگی منسوب به این دوره، تلاش می‌شود به پرسش فوق پاسخ مناسبی داده شود.

روش پژوهش: پژوهش حاضر از نوع تحقیقات تاریخی با رویکردی-توصیفی است که مبتنی بر منابع مکتوب و گزارش‌های حاصل از بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی صورت‌گرفته در محوطه‌های دوران تاریخی جزیره بحرین است. در فرآیند پژوهش، ابتدا به جایگاه این جزیره در دوره‌های سلوکی، اشکانی و ساسانی با

توجه به گزارش‌ها و متون تاریخی-اسلامی اشاره شده؛ سپس مواد فرهنگی مربوط به دوران اشکانی-ساسانی در منطقه بحرین مورد طبقه‌بندی و مطالعه قرار گرفته و با نمونه‌های مشابه به دست آمده از مناطق هم‌جوار مقایسه تطبیقی خواهد شد و در نهایت در راستای پاسخ به پرسش پژوهش، یک ارزیابی کلی از چگونگی وضعیت منطقه در دوران مذکور ارائه می‌گردد.

پیشینه مطالعاتی

در دهه‌های اخیر مطالعات تاریخی و باستان‌شناسی متعددی در ارتباط با دوره موسوم به «تیلوس» صورت گرفته که منجر به افزایش آگاهی در فهم ادوار فرهنگی پیش از اسلام در منطقه شده است. در طول سال‌های ۱۹۵۰-۱۹۶۰ م. دانمارکی‌ها پژوهش‌های بسیاری در محوطه‌های مختلف بحرین انجام دادند. به جز شناسایی شواهد محدودی از وجود استقرار در باربار^۴ و ساره^۵ که به اواخر دوره تیلوس تاریخ‌گذاری شد، تنها سکونتگاه شناخته شده در بحرین از این دوره، قلعه بحرین است. طبق کاوش‌های صورت گرفته، تاریخ استقرار در این منطقه به هزاره سوم پیش از میلاد منسوب می‌شود (Andersen & Salman, 2006: 111). کاوش‌های گسترده در قلعه بحرین برای نخستین بار منجر به ارائه چهارچوبی دقیق در ایجاد گاهنگاری ادوار فرهنگی پیش از اسلام و دوران اسلامی بحرین شد (Bibby, 1958). پس از آن کاوش‌های بسیار زیادی در سطوح مختلف در قلعه بحرین که تنها استقرار شناخته شده از دوره تیلوس است، انجام شد (Andersen, 2002; Højlund, 2006; Højlund & Andersen, 1997).

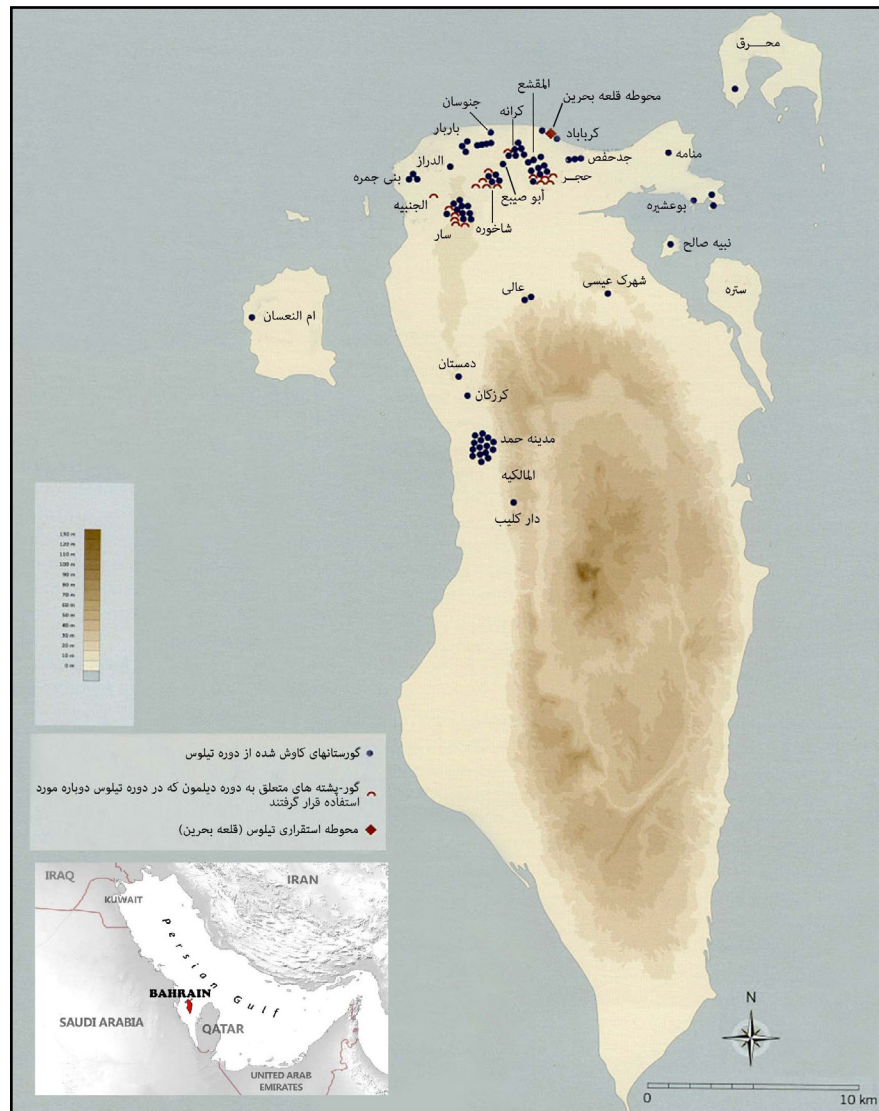
علاوه بر استقرار قلعه بحرین، داده‌های فرهنگی بسیاری نیز از گورستان‌های منسوب به این دوره به دست آمده است. مطالعات تدفینی در بحرین از اوایل قرن بیستم میلادی شکل جدی‌تری به خود گرفت و علاوه بر هیأت‌های بحرینی، گروه‌های تحقیقاتی از: انگستان، استرالیا، فرانسه، آلمان و بلژیک نیز در کاوش گورستان‌های مربوط به دوره تیلوس نقش مهمی ایفا کرده‌اند. مواد فرهنگی بسیاری هم‌چون شیشه و سفال از قبور این دوره به دست آمده که در میان آن‌ها نمونه‌های پارسی و ساسانی نیز به چشم می‌خورد (Andersen & Salman, 2006; Salman & Andersen, 2009). عمده مطالعات صورت گرفته در ارتباط با ادوار تاریخی جزیره بحرین از دوره تیلوس به فرهنگ هلنی منحصر می‌شود؛ در حالی که فرهنگ‌های ایرانی همواره در منطقه حضور داشته و از اهمیت این جزیره آگاه بوده‌اند. در سال‌های اخیر نیز مطالعات تاریخی متعددی درباره حضور ساسانیان در شرق عربستان توسط محققان ایرانی و غیرایرانی صورت گرفته است (Ulrich, 2011; زرین کوب، ۱۳۹۵).

جزیره تیلوس در دوره سلوکی

به نظر می‌رسد یونانیان تا زمان اسکندر از خلیج فارس اطلاعاتی نداشتند. «هرودوت» از بابل دیدن کرد و به اعراب اشاره کرده، اما نامی از خلیج فارس

نبرده است (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۴۰). اولین سیاحی که دربارهٔ خلیج فارس و جزایر آن یادداشت‌هایی به‌جای گذاشته، «نارخوس» دریاسالار اسکندر مقدونی و مأمور وی بود (McCrindle, 1876: 38, 51). در سال ۳۲۵ پ.م. ناوگانی تحت فرماندهی نارخوس با هدف کشف سواحل ایران از دهانه رود ایندوس به سمت شوش گسیل شد. یک‌سال بعد، سه ناوگان دریایی دیگر نیز اعزام شدند که همه آن‌ها از بابل حرکت خود را آغاز کردند. در این میان، اولین گروه تا بحرین پیش‌رفت؛ جایی که در منابع یونانی با عنوان «تیلوس» یا «تیروس» شناخته می‌شود. اما دیگر گروه‌ها مسیرهای بیشتری را طی کردند؛ اگرچه هیأت اول به‌طور قطع به تیلوس رسیده بودند، اما اطلاعات دست اول در ارتباط با جزیره تیلوس از سفرنامه آندروستنس (سرپرست ناوگان دوم) تحت عنوان دریانوردی در سواحل هندوستان به دست آمده که توسط دیگر نویسندگان از جمله: «آرتمیدئوس»، «اراتوستن»، «تئوфраستوس» و... خوانده و نقل‌قول شده است؛ به‌طور کلی، این هیأت‌ها اطلاعات گیاه‌شناسی، قوم‌نگاری و جغرافیایی بسیاری را جمع‌آوری کردند که توسط مورخان بعدی مورد استفاده قرار گرفت.^۷ (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۵۳؛ Potts, 2009: 39; Bowersock, 1986: 399-400). با این‌که ماهیت و حوزه نفوذ یونانیان در بحرین ستیزه‌جویانه بود، مسلماً در قرون سوم و دوم پیش‌ازمیلاد این منطقه شاهد مرحله‌ای استثنایی تحت قیمومیت شاهنشاهی سلوکی بود. احتمالاً تیلوس، قلمروی خودگردان بود که به‌عنوان بندری سرراهی برای ناوگان‌های نظامی یونانی در خلیج فارس استفاده می‌شد.^۸ به‌دنبال سقوط شاهنشاهی سلوکی در اواسط قرن دوم پیش‌ازمیلاد، پادشاهی خاراسن در میان‌رودان بنا شد و در سرتاسر خلیج فارس و بحرین نفوذ یافت (Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 17).

به‌دلیل کمبود استقرارگاه‌های مربوط به دوره تیلوس، درک اوضاع اجتماعی-فرهنگی رایج در جامعه به‌نوعی منحصرراً به داده‌های تدفینی متکی است (Ibid: 11). گورستان‌های منسوب به این دوره عمدتاً شامل تعداد قابل‌توجهی قبور کنار هم می‌باشد. در مرکز گورستان یک قبر پُرکار و معمولاً غنی از فردی وجود داشت که عضو برجسته یا شاید مؤسس گروه اجتماعی بوده است و احتمالاً در ابتدا دفن شده و سپس قبور بعدی به‌صورت دوایر متحدالمرکز پیرامون قبر اصلی شکل گرفته‌اند. رایج‌ترین فرم قبور، انواع صندوقی بریده شده از سنگ^۹ هستند. گورنهادهای به‌دست‌آمده در اغلب قبور حاکی از اعتقاد افراد جامعه به زندگی پس از مرگ بوده است. در بسیاری از قبور، وسایل تدفینی قابل‌توجهی، از جمله: انواع ظروف (سفالین لعابدار، شیشه‌ای، و رخام گچی)، اشیاء ساخته‌شده از استخوان یا عاج، پیکرک‌های گلی و جواهرات، به‌ویژه متعلق به بازهٔ زمانی قرن اول پیش‌ازمیلاد تا قرن اول میلادی، به‌دست آمده است. علاوه بر آن‌ها، عودسوزهایی جهت استفاده در مراسم تدفینی و تعدادی استل‌های سنگ آهکی نیز کشف شدند (Ibid: 26-33)؛ از جمله گورستان‌های این دوره می‌توان به پشته‌های تدفینی شاخوره و حمد (Salman & Andersen, 2009)، جنوسان، حجر، مقابه و مقشه اشاره نمود (Japan Consortium, 2012: 34-37).

► تصویر ۱. بحرین در دوره تیلوس (Adapted: from Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 5).

Map 1. Bahrain during the Tylos Period (Adapted from Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 5).

از مهم‌ترین یافته‌های فرهنگی در ارتباط با دوره تیلوس، کتیبه‌های یونانی هستند که از قلعه بحرین و دیگر مناطق این جزیره به دست آمده‌اند و نشان دهنده توجه جانشینان اسکندر به این منطقه می‌باشد؛ به عنوان مثال، کتیبه‌ای یونانی به افتخار پادشاه «هیسپائوسین» و همسرش ملکه «تالاسیا»^{۱۰} از گورستان شاخوره در بحرین به دست آمد^{۱۱} که در آن «کفیزودوروس»^{۱۲} با عنوان فرمانده نظامی تیلوس و جزایر، پیشکشی به معبد اهدا می‌کند (Gatier et al., 2002: 223). با توجه به متن کتیبه در زمان نگارش آن، هیسپائوسین، مؤسس پادشاهی خاراسن^{۱۳}، بر بحرین حکومت می‌کرد. به نظر می‌رسد حکومت خاراسن بر بحرین و دیگر جزایر خلیج فارس، ادامه سیاست تسلط جویی سلوکیان در این مناطق است. سلطه آن‌ها در سرتاسر خلیج فارس احتمالاً به سبب نقش تجاری و نیروی دریایی آنان بوده است؛ به طوری که در سال ۱۳۱ م. هم چنان (و شاید مجدداً) شاهد وابستگی تیلوس به پادشاهی خاراسن هستیم (Ibid: 225) که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

جزیره تیلوس در ادوار اشکانی-ساسانی

براساس گزارش‌های «آگاثانگیدس»، «استرابون»، «پریپلوس»، «پلینی» و نیز جست‌وجوگر یخته با کمک نوشته‌های دیگر می‌توان چشم‌اندازی روشن از تسلط اشکانیان بر سواحل جنوبی خلیج فارس تجسم نمود که اساساً با اهداف اقتصادی و تجاری همراه بوده است (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۵۹). مبادله کالاهایی مانند: مروارید، ادویه جات، منسوجات و... از دورترین نواحی هم‌چون: هند، چین و عربستان، در خلیج فارس صورت می‌گرفت. در این میان، جزیره تیلوس نقش مهمی در تحقق بخشیدن به چنین مقاصد اقتصادی داشت. این جزیره، یکی از مناطق مهم در انتقال کالاها به دیگر نواحی از جمله میان‌رودان به‌شمار می‌رفت؛ زیرا کالاها از طریق مراکز تجاری این حوزه هم‌چون خاراسن به غرب منتقل می‌شد؛ بنابراین برای درک بهتر جایگاه جزیره تیلوس در دوران اشکانی، می‌بایست نگاهی به ارتباطات سیاسی-اقتصادی این منطقه با پادشاهی خاراسن داشت که بر راه‌های تجاری آسیای جنوب غربی، به‌ویژه بنادر متعدد خلیج فارس و میان‌رودان مسلط بود.

منطقه خاراسن از نظر محدوده سیاسی، در جنوبی‌ترین بخش میان‌رودان قرار داشت و به دلیل موقعیت خاص خود، در ادوار سلوکی، اشکانی و ساسانی همواره مورد توجه حکام وقت بود^{۱۴}. از اواخر قرن دوم پیش از میلاد تا قرن اول میلادی، خاراسن، تنها مکان سیاسی برای اتصال شهرهای یونانی جنوب میان‌رودان با مراکز تجاری جنوب عربستان بود (Gregoratti, 2011: 214). با زوال تدریجی سلوکیان، این منطقه به صورت حکومتی نیمه مستقل در زمان اشکانیان به حیات خود ادامه داد. طبق کتیبه‌ای پالمیری مربوط به سال ۱۳۱ م.، در زمان حکومت «مهرداد» پادشاه اسپاسینوس خاراکس، یک شهروند پالمیری به عنوان ساتراپ مردمان تیلوس معرفی می‌شود؛ در این کتیبه از واژه «Thilouanoi» استفاده شده است که بنابر تشخیص «هرتسفلد»، «تیلونوی» به ساکنان تیلوس گفته می‌شد؛ بنابراین در اوایل قرن دوم میلادی -مهرداد- کنترل جزیره تیلوس که مروارید زیادی از آنجا به دست می‌آمد را در اختیار گرفت^{۱۵}. گماشتن یک پالمیری در مقام ساتراپ تیلوس، مسأله عجیبی نیست؛ ارتباط میان شهرهای خاراسن و پالمیر بسیار نزدیک بود (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۶۰؛ Herzfeld, 1968: 62). این دو شهر از نظر بافت قومیتی، مذهبی و معیشتی شباهت زیادی با یکدیگر داشتند. تجارت در این شهرها از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار بود و امری حیاتی محسوب می‌شد (محمدی فر و خونانی، ۱۳۹۲: ۱۱۶). از سوی دیگر، وجود قلعه‌هایی چهارگوش با برج‌های گرد در عمان و بحرین بدون ارتباط با گسترش نفوذ مهرداد به این دو منطقه نیست (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۶۱). پس از سقوط پادشاهی اشکانی، در سال ۲۲۲ م. به دنبال فتوحات «اردشیر ساسانی» خاراکس نیز فتح شد و پس از حدود ۳۰۰ سال پادشاهی نیمه مستقل خاراسن از میان رفت (محمدی فر و خونانی، ۱۳۹۲: ۱۲۵)؛ بنابراین موجودیت سیاسی-اقتصادی جزیره تیلوس نیز وارد مرحله جدیدی شد.

طبق گزارش‌های مورخان اسلامی، نخستین آگاهی از بحرین در زمان ساسانیان به روزگار اردشیر بابکان بازمی‌گردد. در زمره نخستین فتوحات او در ایران، از بحرین

هم به مثابه ولایتی ایرانی یاد شده است و آورده‌اند که وی سنطرق حاکم آنجا را شکست داد^{۱۶} و بحرین را تصرف کرد و آنگاه به ایجاد شهرهایی دست زد که از جمله آن‌ها پسا/فسا(?) اردشیر در بحرین بود^{۱۷} (سجادی، ۱۳۸۱: ۴۰۱؛ Potts, ۲۰۱۲). در لیست ایالات تحت کنترل «شاپور اول»، اگرچه اشاره مشخصی به منطقه بحرین نشده، اما طبق پژوهش‌های مختلف، احتمالاً سرتاسر سواحل جنوبی خلیج فارس از بحرین تا تنگه هرمز، استان مزون را تشکیل می‌داده است و نادیده گرفتن هر واژه منسوب به محدوده بحرین در آن دوره، یا به دلیل در نظر گرفتن این منطقه به عنوان بخشی از مزون بوده و یا این که تحت صلاحیت و اختیارات فارس بوده است (Kennet, 2008: 55; Brunner, 1983: 757; Frye, 1983: 167-168).

در زمان شاپور دوم ایران دستخوش برخی ناآرامی‌ها شد و اعراب مناطق مختلف از جمله بحرین به غارت و چپاول روی آوردند.^{۱۸} پس از سرکوبی گروهی از اعراب، شاپور با سپاهیان به بحرین لشکرکشی کرد و آن مناطق را باز پس گرفت. به نقل از متون اسلامی، شهر شاپور در بحرین باید از بناهای شاپور ساسانی یا منسوب به او باشد. از این شهر و شهر دارین به عنوان دو ناحیه ایرانی بحرین نیز یاد شده است. اشارات متون تاریخی به بحرین، مجدداً با شروع دوران پادشاهی خسرو انوشیروان از سر گرفته می‌شود. گفته شده «انوشیروان» قلمرو خود را به چهار بخش تقسیم کرد که یکی از آن‌ها فارس و خوزستان و بحرین را شامل می‌شد (سجادی، ۱۳۸۱: ۴۰۲). در منابع تاریخی، به کزات به ایرانی بودن عاملان و امیران بحرین در سرتاسر دوره ساسانی تا ظهور اسلام اشاره شده است. برخی از امیران ایرانی بحرین هم چون «آزاد فروز» پسر «گشنسب» ملقب به «مکعب» - عامل خسرو انوشیروان - در تاریخ این منطقه اهمیت خاصی کسب کردند (طبری، ۱۳۶۲: ۷۲۰). اما به نظر می‌رسد حکومت بحرین روزگاری توسط «خسرو انوشیروان» به «آل منذر (لخمیان)» فرمانروایان خراج‌گزار ایران در حیره داده شده بود (سجادی، ۱۳۸۱: ۴۰۲) و یکی از این امیران، مردی از لخم به نام «منذر بن نعمان» بود (نولدکه، ۱۳۵۸: ۳۶۳)؛ به‌طور کلی از قرن سوم تا آغاز قرن هفتم هجری قمری، بخش‌های زیادی از بحرین تحت تأثیر لخمی‌ها بود. در زمان «خسرو دوم» با پایان یافتن پادشاهی لخمیان، پارس‌ها کنترل بخش‌های شرقی عربستان را به دست گرفتند و فردی به اسم «ایاس بن قبیصه الطائی» با همراهی فردی پارسی به نام «نخیرجان» به حکمرانی قبایل عرب انتخاب شد. پس از ۱۰ سال نیز حاکمی ایرانی با نام «آزادبه» جایگزین شد (Ulrich, 2011: 381).

«حمزه اصفهانی» از ۱۶ مرزبان ایرانی نام می‌برد که در نواحی مختلفی از سرزمین عرب حکومت می‌کردند؛ یکی از آن‌ها «فنابرزین-وهونکهان» بود که حکومت محدوده حیره تا بحرین را داشت و دیگری «داد فروز بن حششفان» بود که به وادی بحرین و عمان تا یمامه و یمن و دیگر نواحی حکومت داشت (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۴۱-۱۴۲). آخرین حاکم ایرانی بحرین در اواخر دوره ساسانی نیز «سی بخت» نام داشت که مرزبان هجر (عربی واژه هگر) بود و از میان اعراب نیز «منذر بن ساوه» آخرین فردی بود که از سوی دربار ساسانی به حکومت آن دیار

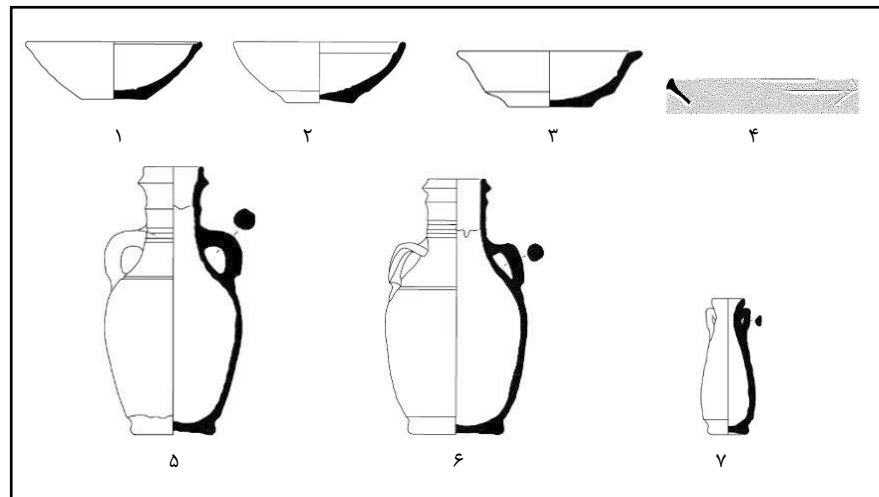
تعیین می‌شد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۴). علاوه بر موارد فوق، «مارکوارت» برمبنای کتاب جغرافیای موسی خورنی به شهرهایی با نام‌های تاریخی در محدوده بحرین اشاره می‌کند، از جمله «هگر» تحت عنوان پایتخت بحرین، «پنیت-رشیر» یا «بنیات اردشیر»، جزیره «در» که به عربی «دارین» بوده و احتمالاً منظور «عوال» است و جزیره «میش-مهیک» (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۹۵-۹۲). گزارش‌های مورخان اسلامی نیز از اواخر دوره ساسانی، شامل حکایاتی از حضور سواره‌نظام پارسی و ایجاد دژ در بحرین، حضور مجوسان (زرتشتیان) در زمان ظهور اسلام و نمونه‌های متعددی از حضور پارس‌ها در منطقه بحرین است (Morony, 2001-2: 27-28). یکی از دلایل سکونت و توجه به این حوزه در دوره ساسانی، رونق راه‌های تجاری و فعالیت‌های اقتصادی بوده است. در این دوره، دو مسیر عمده تجاری با عناوین «راه ابریشم» و «راه ادویه» فعال بود. راه ادویه که از هند و خلیج فارس به میان‌رودان می‌رسید، کالاهایی بسیاری هم‌چون: ادویه جات، رنگ‌دانه‌ها، عطریات، گیاهان دارویی و... را انتقال می‌داد و در این میان بحرین بندرگاه و بازار مناسبی در مسیر این راه تجاری بود.

یافته‌های باستان‌شناختی

یافته‌های فرهنگی این حوزه، به‌طور کلی به دو دسته ظروف سفالی و شیشه‌ای تقسیم شده است که از اواخر دوره اشکانی تا اواخر دوره ساسانی را شامل می‌شوند که اغلب از بافت‌های فرهنگی مطمئنی هم‌چون: قبرستان‌ها، قلعه بحرین و دیگر محوطه‌های باستانی به‌دست آمده‌اند؛ هم‌چنین تعداد محدودی قطعات مربوط به مجسمه از معبد باربار و یک سکه نقره متعلق به قرن پنجم میلادی نیز شناسایی شده است. این سکه در نزدیکی سار، از کاوش‌های خانه‌ای مجزا (و شاید یک آتشکده) به‌دست آمد و به «قباد اول» منسوب است (Curtis & Andersen, 2008: 41-43; Kennet, 2007: 90).

یافته‌های سفالی: سفال‌های به‌دست‌آمده از منطقه به سه گونه لعاب‌دار، منقوش و معمولی تقسیم می‌شوند. ظروف لعاب‌دار در اشکال مختلف کاسه‌ها، آمفوراها و بطری‌ها گزارش شده‌اند. لعاب به‌کار رفته بر روی این سفال‌ها به‌صورت فیروزه‌ای است. در میان کاسه‌ها شکل‌های مختلفی شناسایی شد که در بین مجموعه‌های سفالی اشکانی-ساسانی دیگر مناطق نیز رایج بوده است؛ از جمله کاسه‌هایی با کف مقعر و یک شیار زیر لبه (طرح و جدول ۱: ۲-۱). نمونه‌های مشابه با این شکل، از محوطه الدور^{۱۹} متعلق به قرن سوم بعد از میلاد (Lecomte, 1993: Fig. 3: 1-6) و در میان کاسه‌های لعاب‌دار ساسانی کوخه (Ricciardi, 1967: Fig. 3: 1-6) قابل مشاهده است. مورد بعدی کاسه‌هایی با مقطع زاویه‌دار است (طرح و جدول ۱: ۳). نمونه‌ای از ظروف لعاب‌دار معروف به بشقاب ماهی نیز در میان مجموعه سفال‌های ساسانی و اوایل اسلامی از معبد باربار بحرین گزارش شده است (طرح و جدول ۱: ۴) که با نمونه‌های الدور منسوب به قرن سوم میلادی (Lecomte, 1993: Fig. 4: 1-6) و نمونه‌های به‌دست‌آمده از شوش متعلق به دوره پارتی (Boucharlat, 1971: Fig. 4: 1-6) قابل مشاهده است.

شامل کوزه‌هایی با دو دسته‌ی نواری متصل به شانه که در بعضی مواقع دسته‌ها تاییده شده‌اند. به جز پایه‌ها و گاهی قسمت‌های پایین بدنه، بقیه‌ی بخش‌ها با لعاب پوشیده شده است (طرح و جدول ۱: ۵-۶). درمیان ظروف لعاب‌دار، تنها دو نمونه بطری گلابی‌شکل کشیده از داخل یک قبر گزارش شده است. این بطری‌ها دارای دو دسته‌ی نواری متصل به گردن هستند (طرح و جدول ۱: ۷). نمونه‌های مشابه با این شکل، درمیان سفال‌های ساسانی تل ماهوز (Ricciardi, 1970-1971: Fig. 92: 49-55)، کوخه (Ricciardi, 1967: Fig. 160) و درمیان ظروف لعاب‌دار شوش منسوب به دوره متأخر اشکانی (Haerinck, 1983: Fig. 8: 12-13) و از قریه الفاو در عربستان (al-Ansary, 1982: 64: Nos. 3-4) نیز به دست آمده است.

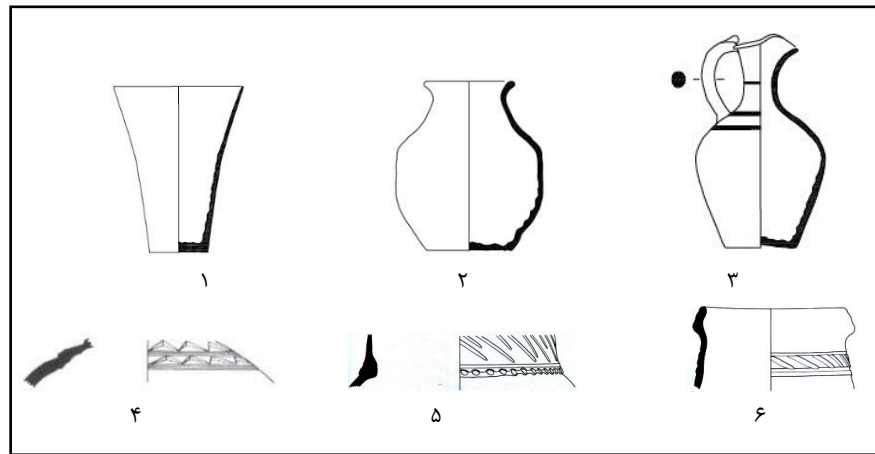
► طرح و جدول ۱. ظروف لعاب‌دار از محوطه‌های باستانی بحرین (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. & Tab. 1. Glazed wares from the archaeological sites of Bahrain (Authors, 2021).

شماره	منبع طرح ظروف	محوطه	گونه	مشابهات
۱	Andersen, 2007: Fig. 548	دارکلیب	لعاب‌دار	Lecomte, 1993: Fig. 3:1-6 (الدور) Ricciardi, 1967: Fig. 171 (کوخه)
۲	Ibid, Fig. 549	مدینه حمد (قبرستان)	لعاب‌دار	
۳	Ibid, Fig. 550	دارکلیب (قبرستان)	لعاب‌دار	
۴	Andersen & Kennet, 2003: Fig. 792	معبد باربار	لعاب‌دار	Lecomte, 1993: Fig. 4: 1-6 (الدور) Boucharlat, 1987: Fig. 63: 1, 5 (شوش)
۵	Andersen, 2007: Fig.552	سار (قبرستان)	لعاب‌دار	
۶	Ibid, Fig. 551	سار (قبرستان)	لعاب‌دار	
۷	Ibid, Fig. 553	مدینه حمد (قبرستان)	لعاب‌دار	Ricciardi, 1970-1971: Fig. 92: 49-55 (تل ماهوز) Ricciardi, 1967: Fig. 160 (کوخه) Haerinck, 1983: Fig. 8: 12-13 (شوش) al-Ansary, 1982: 64: nos 3-4 (قریه الفاو)

گونه بعدی ظروف معمولی با پخت عالی^{۲۰} شامل جام‌ها و کوزه‌ها می‌باشد. این جام‌ها (طرح و جدول ۲: ۱) از نظر فرم قابل مقایسه با جام‌های ظریف گونه منقوش نارنجی هستند که از قلعه بحرین به دست آمده و به قرون سوم و چهارم میلادی تاریخ‌گذاری شده‌اند (Højlund & Andersen, 1997: 213-215). نمونه مشابه دیگری از استحکامات ساسانی قصر ابونصر گزارش شده با این تفاوت که نمونه ارائه شده دارای یک دسته است (Whitcomb, 1985: Fig. 54. K)؛ هم‌چنین این فرم ظرف (البته به صورت منقوش) از استقرار اشکانی-ساسانی تپه یحیی نیز شناسایی شده است (Lamberg-Karlovsky, 1970: Fig. 4). به نظر می‌رسد جام‌های این گروه، تقلیدی بومی از نمونه‌های منقوش باشد. نمونه‌های متعددی از این فرم (البته به صورت منقوش)، در محوطه‌های باستانی شمالی و جنوبی خلیج فارس به دست آمده است که در توصیف گونه منقوش به تفصیل به آن‌ها اشاره خواهد شد. کوزه‌ها از دیگر گونه‌های متعلق به این گروه هستند. کوزه‌هایی با لبه متمایل به خارج (طرح و جدول ۲: ۲) که نمونه‌های این فرم سفالی از محوطه معبد باربار (Andersen & Kennet, 2003: Fig. 796)، در میان ظروف ظریف خاکستری الدور (Lecomte, 1993: Fig. 8.11) و در میان سفال‌های پارتی، ساسانی قشم (Hojabri-Nobari et al., 2011: Fig. 8: 10) نیز گزارش شده است. یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های گونه معمولی، کوزه‌های لبه شبدری هستند که دسته آن‌ها اغلب در محل اتصال به لبه دارای برآمدگی است. اغلب ظروف دارای تزئینات خطوط کنده در بخش شانه و گردن هستند (طرح و جدول ۲: ۳). نمونه‌های مشابه با آن از: خط (Kennet, 1998: Fig. 6: 20-21)، کوش (Kennet, 2002: Fig. 4: 87)، تل ماهوز (Ricciardi, 1970-1971: Fig. 90: 22-23)، الدور (Lecomte, 1993: Fig. 9: 10) و قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: Fig. 76 g, i) به دست آمده است. در میان سفال‌های باربار ظرفی با تزئینات کنده-فشاری شناسایی شده‌اند (طرح و جدول ۲: ۶-۴) که قابل قیاس با تزئینات نمونه‌های ساسانی حاجی‌آباد است (Azarnoush, 1994: Figs. 174f, 180y, 183a).

آخرین گونه سفالی، ظروف منقوش هستند. تعدادی قطعه سفال ظریف منقوش نارنجی متعلق به دوره ساسانی از قلعه بحرین به دست آمد که به عنوان اولین شواهد اسکان در قرون سوم-چهارم میلادی در این مکان تلقی می‌شوند^{۲۱} (طرح و جدول ۳: ۶-۱). طی کاوش‌های سال‌های ۶۵-۱۹۶۴ م، این قطعات سفالی محدود در میان دیگر سفال‌های بخش شرقی شناسایی شد که به صورت چرخ‌ساز و در شکل جام‌های کشیده با کف تخت بودند. این گونه سفالی، شامل قطعات ظریف با رنگ قرمز تا نارنجی روشن، پخت عالی و دارای لعاب گلی غلیظ است. قسمت بالایی سطح داخلی جام نیز با رنگ سیاه مزین شده و به صورت عمودی پرداخت شده است. این تزئینات شامل: نوارهای حلزونی، خطوط موج، حاشیه نقطه‌ای و خط‌های افقی است که در قسمت زیر لبه یا بالاتر از کف اجرا شده‌اند. در میان آن‌ها طرح‌های شاخه‌مانندی نیز وجود دارد. پیش از این، هیچ نمونه مشابهی با این ظروف از بحرین گزارش نشده است (Højlund & Andersen, 1997: 213-).

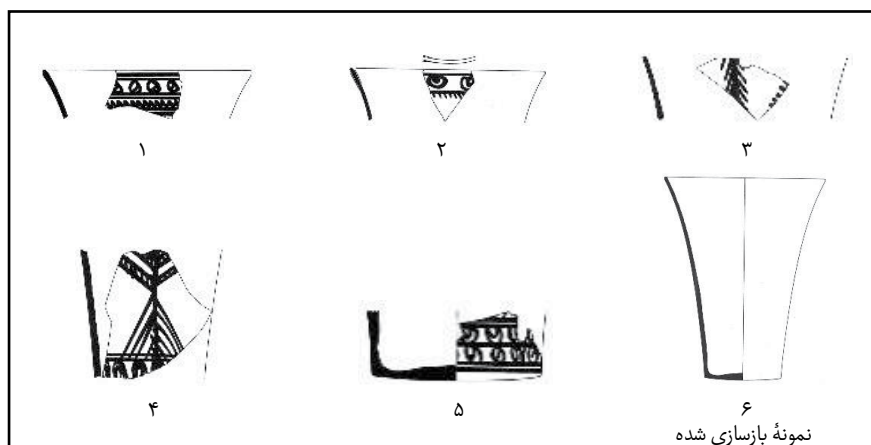

► طرح و جدول ۲. ظروف معمولی با پخت عالی از مناطق مختلف بحرین (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Fig. & Tab. 2. Hard-fired common wares from various sites of Bahrain (Authors, 2021).

شماره	منبع طرح ظروف	محوطه	گونه	مشابهات
۱	Andersen, 2007: Fig. 555	شاخوره (قبرستان)	معمولی	Højlund & Andersen, 1997: 213-215 (قلعه بحرین) Whitcomb, 1985: fig. 54.K (قصر ابو نصر) Lamberg-Karlovsky, 1970: Fig. 4 (تپه یحیی)
۲	Ibid, Fig. 556	مدینه حمد (قبرستان)	معمولی	Andersen & Kennet, 2003: fig. 796 (باربار) Lecomte, 1993: fig. 8.11 (الدور) Hojabri-Nobari et al., 2011: Fig. 8: 10 (قشم)
۳	Ibid, Fig. 558	مدینه حمد (قبرستان)	معمولی	Kennet, 1998: Fig. 6: 20-21 (خط) Kennet, 2002: Fig. 4: 87 (کوش) Ricciardi, 1970-1971: Fig. 90: 22-23 (تل ماهوز) Lecomte, 1993: Fig. 9: 10 (الدور) Whitcomb, 1985: Fig. 76 g,i (قصر ابونصر)
۴	Andersen & Kennet, 2003: Fig. 801	معبد باربار	معمولی	
۵	Ibid, Fig. 802	معبد باربار	معمولی	Azarnoush, 1994: figs. 174f, 180y, 183a
۶	Ibid, Fig. 803	معبد باربار	معمولی	

215). بدون شک این جام‌ها از بخش‌های ایرانی‌نشین خلیج فارس به این منطقه وارد شده‌اند. نمونه‌های مشابه این سفال‌ها از نظر شکل، اندازه و تزئینات از دیگر محوطه‌های پارت-ساسانی هم‌چون: تپه یحیی (Lamberg-Karlovsky, 1970: Fig. 4)، بوشهر (Whitehouse & Williamson, 1973: Fig. 5: A)، تم نمرد و خرگ در کرمان (Sajjadi, 1989: Fig. 6, 9)، هزار مردی و فنوج در بلوچستان (Stein, Lecomte, 1993: Fig. 12.)، الدور (1937: Pl. XX: Haz. 6, Pl. XXV: Fan. Q. 67 Benoist et al., 2003: Fig. 9: 1-4)، جزیره غنم (de Cardi, 1972: Fig. 2)، ملیحا (Kennet, 2002: Fig. 6) و کوش (Kennet, 2002: Fig. 6) گزارش شده‌است.

ظروف شیشه‌ای: مجموعه متنوعی از ظروف شیشه‌ای منسوب به اواخر دوره اشکانی تا اواخر دوره ساسانی (از قرن دوم تا هفتم میلادی) شناسایی شده است که

طرح و جدول ۳. نمونه سفال‌های ظریف منقوش نارنجی به دست آمده از قلعه بحرین (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. & Tab 3. Fine orange painted wares recovered from Qala'at al-Bahrain (Authors, 2021).

شماره	منبع طرح ظروف	محوطه	گونه	مشابهات
۱	Højlund & Andersen, 1997: 214	قلعه بحرین	منقوش	Lamberg-Karlovsky, 1970: Fig. 4 (تپه بچی) Whitehouse & Williamson, 1973: Fig. 5: A (بوشهر) Sajjadi, 1989: Fig. 6, 9 (خرگ و تم نمرد) Stein, 1937: Pl.XX: Haz.6, Pl.XXV: Fan. Q.67 (هزارمردی و فنوج) Lecomte, 1993: fig. 12. 1-4 (الدور) de Cardi, 1972: Fig 2 (جزیره غنم) Benoist et al., 2003: Fig. 9: 2-3 (ملیحا) Kennet, 2002: Fig. 6 (کوش)
الی				
۶				

عمدتاً شامل ظروف به دست آمده از قبرستان‌ها هستند. روش ساخت آن‌ها، به دو روش دمیدن آزاد و دمیدن در قالب بوده است. در میان ظروف گروه اول، بطری‌هایی با دهانه قیفی وجود دارد که ظروف مشابه با آن از کوخه (Negro Ponzi, 1984: Fig. 1.16-17)، تل ماهوز (Negro Ponzi, 1972: Nos. 34-37) و ابوصخیر (Negro Ponzi, 1968-1969: No. 80) اوایل دوره ساسانی به دست آمده‌اند (طرح و جدول ۴: ۱). هم‌چنین نوع دیگری از بطری‌های دهانه قیفی متعلق به اواخر دوره ساسانی نیز وجود دارد که اغلب با دوایر یا رشته‌هایی تزئین شده‌اند. نمونه‌هایی از تزئینات رشته‌ای زیگزاگ در میان مجموعه دیده می‌شود که مشابه با آن بر روی قطعه‌ای شیشه‌ای از قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: Fig. 58: t) گزارش شده است (طرح و جدول ۴: ۲). نوع بعدی، ظروف پیازی شکل است که احتمالاً در سرتاسر دوران ساسانی و اسلامی مورد استفاده باقی مانده است. نمونه‌های مشابه با آن از اواخر قرن سوم تا قرن چهارم میلادی از تل ماهوز (Negro Ponzi, 1968-1969: Nos. 32-33)، ابو صخیر (Negro Ponzi, 1972: Nos. 24-26)، اوروک (van Ess & Pedde, 1992: No. 1220)، قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: Fig. 58: dd)، خارگ (Steve, 2003: Pl. 42.8) و کیش (Moorey, 1978: A13: No. 1969.627e) به دست آمده است (طرح و جدول ۴: ۳). در میان ظروف پیازی شکل تعدادی از آن‌ها با گردن استوانه‌ای و تزئینات دایره‌ای،

رشته‌ای و قبه‌مانندی دیده می‌شوند که به اواخر دوره ساسانی تاریخ‌گذاری شده‌اند. نمونه‌های مشابه با این ظروف از محوطه‌های شوش (Lamm, 1931: Pl. LXXVI, No. 2)، خارگ (Steve, 2003: Pl. 45.1)، بابل (Reuther, 1968: Taf. 95.233) و ام‌خشم^{۲۲} (Negro Ponzi, 2005: Fig. 4: 12) در عراق به دست آمده است (طرح و جدول ۴:۴). ظروف بعدی ملقب به -ظروف شمعدانی- با گردن‌های بسیار بلند است که نمونه‌های قابل‌قیاس متعددی از آن در خاور نزدیک از جمله تل‌ماهوز (Negro Ponzi, 1968-1969: Nos. 6-9)، کوخه (Negro Ponzi, 1984: Fig. 1.20)، سلوکیه (Negro Ponzi, 2002: Fig. 3) و اوروک (van Ess & Pedde, 1992: Nos.) به دست آمده است (طرح و جدول ۴:۵).

شکل بعدی، ظرفی شیشه‌ای با بدنه کوچک کروی و گردن دراز است که نمونه مشابه آن در نزدیکی تل‌ماهوز به همراه سکه‌ای از «شاپور دوم» گزارش شده است (Negro Ponzi, 1968-1969: 316 & No. 3)، (طرح و جدول ۴:۶). کوزه‌های مینیاتوری با یک دسته، از دیگر ظروفی هستند که با تکنیک دمیدن آزاد ساخته شده‌اند. نمونه‌های مشابه با آن از کیش (Moorey, 1978: A13: No. 1969.627g) و اوروک (van Ess & Pedde, 1992: No. 1220) به دست آمده‌اند (طرح و جدول ۴:۷). درمیان مجموعه کوزه‌های مینیاتوری، یک نمونه ظرف لبه‌شبدری نیز شناسایی شد که به اواخر دوره ساسانی منسوب شده است. این ظرف بر روی بدنه دارای تزئینات رشته‌ای است. به نظر می‌رسد این سبک تزئین رشته‌ای در اواخر دوره ساسانی رواج داشته و بر روی ظروف شیشه‌ای مختلفی از قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: Fig. 58: j. 1)، شوش (Lamm, 1931: Pl. LXXVI: 4) و قبرستان خارگ (Steve, 2003: Pl. 44.5) اجرا شده است (طرح و جدول ۴:۸). یکی از انواع شاخص ظروف شیشه‌ای، جام‌های مخروطی‌شکل هستند که از شیشه‌های متمایل به سبز ساخته شده‌اند. این نوع از ظروف هم به عنوان جام نوشیدن و هم به عنوان چراغ روشنایی معرفی می‌شوند؛ اما به دلیل فقدان چراغ در قبور بحرین و این‌که این ظروف اغلب همراه با کوزه‌ها و آموغراها به دست آمده‌اند؛ بنابراین کاربری جام نوشیدن، احتمال بیشتری دارد (Andersen, 2007: 78-80). نمونه‌های قابل‌قیاس با این ظروف از سلوکیه (Negro Ponzi, 2002: Fig. 10: 11)، تل‌برودا در تیسفون (Negro Ponzi, 1987: Fig. B, type I) و اوروک (van Ess & Pedde, 1992: No. 1266) گزارش شده است. نمونه مشابه دیگری با تزئینات رشته‌ای نیز از کوخه (Negro Ponzi, 1984: Figs. 2.10 & 3.9) شناسایی شد (طرح و جدول ۴:۹). کاسه‌های نیم‌کروی از دیگر ظروف شاخص با کف گرد بوده که به خوبی در خاور نزدیک شناخته شده هستند (Andersen, 2007: 81-84). نمونه‌های آن از قبرستان تل‌ماهوز (Negro Ponzi, 1968-1969: No. 71) و کوخه (Negro Ponzi, 1984: Fig.) (4:1) گزارش شده‌اند (طرح و جدول ۴:۱۰).

درمیان ظروف گروه دوم، یعنی ظروفی که به شیوه دمیدن در قالب اجرا شده‌اند، نمونه‌ای با تزئینات نواری روی بدنه وجود دارد که نمونه‌های آن از لایه‌های ساسانی تل‌برودا گزارش شده و گفته می‌شود از تولیدات معمول ساسانی

است (Negro Ponzi, 1987: 270, Fig. C type R, S). از دیگر مشابهات می‌توان به نمونه‌های گزارش شده از ابوصخیر (Negro Ponzi, 1972: Nos. 42-63) و اوروک (van Ess & Pedde, 1992: No. 1227; Strommenger, 1967: Taf. 47-7) اشاره کرد (طرح و جدول ۴: ۱۱).

طرح ۴. نمونه ظروف شیشه‌ای به دست آمده از مناطق مختلف بحرین (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Fig. 4. Glass vessels obtained from different sites of Bahrain (Authors, 2021).

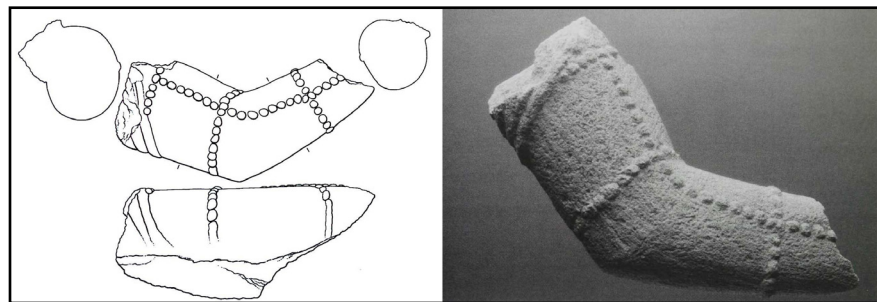
مجسمه: کاوش‌های صورت گرفته توسط دانمارکی‌ها در طول دهه ۵۰ تا اوایل دهه ۶۰ م. در معبد باربار، منجر به کشف مجموعه‌ای از ظروف سفالین به همراه ۱۱ قطعه مجسمه سنگی انسانی شد که در لایه‌های جدیدتر و بر روی بقایای عصر مفرغ قرار داشتند. تمام قطعات از سنگ آهک دانه‌ای حجاری شده‌اند. به نظر می‌رسد یکی از آن‌ها بخشی از بازوی یک انسان باشد که از آرنج تا خورده است (طرح ۵) و دو قطعه دیگر متعلق به کفش‌ها باشند. قطعه کوچکی نیز حاوی نشانه‌هایی از کتیبه‌ای احتمالاً آرامی است و هفت قطعه باقی مانده قابل شناسایی نیستند، اما تعدادی از آن‌ها به صورت ردیفی از نقاط مروارید نشان تزئین شده‌اند. با توجه به این شواهد محدود، تاریخ‌گذاری دقیق قطعات مجسمه تقریباً غیرممکن است، اما براساس نمونه‌های مشابه، انتساب آن‌ها به اواخر اشکانی / اوایل ساسانی نیز دور از واقعیت نیست (Curtis & Andersen, 2008: 41-43).

جدول ۴. جدول نمونه ظروف شیشه‌ای به دست آمده از مناطق مختلف بحرین (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 4. Glass vessels obtained from different sites of Bahrain (Authors, 2021).

شماره	منبع طرح ظروف	محوطه	تکنیک	مشابهات
۱	Andersen, 2007: Figs. 182-183	سار (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 1984: Fig. 1.16-17 (کوخه) Negro Ponzi, 1968-1969: No. 80 (تل ماهوز) Negro Ponzi, 1972: Nos 34-37 (ابو صخیر)
۲	Ibid: Figs. 360- 361	الحجر	دمیدن آزاد	Whitcomb, 1985: Fig. 58: t (قصر ابونصر)
۳	Ibid: Figs. 204-205	سار (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 1968-1969: Nos 32-33 (تل ماهوز) Negro Ponzi, 1972: Nos 24-26 (ابو صخیر) van Ess & Pedde, 1992: No. 1220 (اوروک) Whitcomb, 1985: Fig. 58: dd (قصر ابونصر) Steve, 2003: Pl. 42.8 (خارگی) Moorey, 1978: A13: No. 1969.627e (کیش)
۴	Andersen & Salman, 2006: 113 Andersen, 2007: Figs. 365-366	الحجر	دمیدن آزاد	Lamm, 1931: Pl. LXXVI, no. 2 (شوش) Steve, 2003: Pl. 45.1 (خارگی) Reuther, 1968: Taf. 95.233 (بابل) Negro Ponzi, 2005: Fig. 4:12 (ام الخشم)
۵	Andersen, 2007: Figs. 222- 223	سار (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 1968-1969: nos 6-9 (تل ماهوز) Negro Ponzi, 1984: Fig. 1.20 (کوخه) Negro Ponzi, 2002: Fig 3 (سلوکیه) van Ess & Pedde, 1992: Nos. 1200-1209 (اوروک)
۶	Ibid: Figs. 250- 251	سار (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 1968-1969: 316 & No. 3 (تل ماهوز)
۷	Ibid: Figs. 291- 292	سار (قبرستان)	دمیدن آزاد	Moorey, 1978: A13: No. 1969.627g (کیش) van Ess & Pedde, 1992: No. 1220 (اوروک)
۸	Ibid: Figs. 378-379	الحجر	دمیدن آزاد	Whitcomb, 1985: Fig 58: j. 1 (قصر ابونصر) Lamm, 1931: pl. LXXVI : 4 (شوش) Steve, 2003: pl. 44.5 (خارگی)
۹	Ibid: Figs. 312-313	دار کلیب (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 2002: Fig. 10:11 (سلوکیه) Negro Ponzi, 1987: Fig. B, type I (تل برودا) van Ess & Pedde, 1992: No. 1266 (اوروک) Negro Ponzi, 1984: Figs. 2.10 & 3.9 (کوخه)
۱۰	Ibid: Figs. 319-320	دار کلیب (قبرستان)	دمیدن آزاد	Negro Ponzi, 1968-1969: No. 71 (تل ماهوز) Negro Ponzi, 1984: Fig 4:1 (کوخه)
۱۱	Ibid: Figs. 302-303	سار (قبرستان)	دمیدن در قالب	Negro Ponzi, 1987: 270, Fig. C type R, S (تل برودا) Negro Ponzi, 1972: Nos 42-63 (ابو صخیر) van Ess & Pedde, 1992: No. 1227; Strommenger, 1967: Taf. 47-7 (اوروک)

► طرح ۵. قطعه مجسمه‌ای متعلق به بازو، به دست آمده از محوطه باربار به طول ۳۱ سانتی‌متر (Curtis & Andersen, 2008: 49).
Fig. 5. Fragment of arm uncovered from Bārbār with a length 31 cm (Curtis & Andersen, 2008: 49).

نتیجه‌گیری

جزیره باستانی بحرین در مراحل مختلف زمانی، شاهد آمد و شد فرهنگ‌های متعددی بوده و موقعیت جغرافیایی خاص آن به سبب قرارگیری در مسیر کاروان‌های تجاری دریایی، شرایط مناسبی را جهت رشد و رونق منطقه فراهم کرده است. پس از پیدایش و گسترش شاهنشاهی‌های اشکانی و ساسانی، این جزیره همواره تحت تأثیر فرهنگ ایرانی و زیر نفوذ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایرانیان بوده است. علاوه بر منابع تاریخی، وجود داده‌های باستان‌شناسی مانند ظروف سفالی و شیشه‌ای، کتیبه‌ها و بقایای معماری از قلعه‌هایی چهارگوش با برج‌های مدور، همگی نشانگر اهمیت و رونق منطقه در دوره‌های اشکانی-ساسانی بوده است. به نظر می‌رسد عواملی هم‌چون کنترل تجارت دریایی، ارتباط بازرگانی با بنادر اقیانوس هند و دریای عمان به علاوه بنادر جنوبی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان، می‌تواند در کنار سیاست‌های رقابتی در تجارت دریایی با امپراتوری روم، از دلایل علاقه اشکانیان و ساسانیان در حفظ و کنترل این منطقه بوده باشد؛ به‌طورکلی به نظر می‌رسد ماهیت حضور ایرانیان در بحرین به دلیل مقاصد نظامی، اقتصادی و سیاسی بوده است. در دوره اشکانی این تسلط بیشتر توسط حکومت نیمه‌مستقل خاراسن که تابع حکومت مرکزی اشکانی بود، اعمال می‌شد؛ اما در دوره ساسانی، قدرت مرکزی نقش پررنگ‌تری در منطقه ایفا کرد.

در مقاله حاضر تلاش شد در ابتدا با مطالعه متون تاریخی و بررسی یافته‌های باستان‌شناختی متعلق به دوران اشکانی-ساسانی منطقه و مقایسه تطبیقی آن‌ها با مناطق هم‌جوار، تصویر روشن‌تری از جایگاه تاریخی جزیره بحرین در ادوار اشکانی و ساسانی ارائه گردد. ارزیابی شواهد تاریخی-باستان‌شناسی، حاکی از حضور مشخص و مستمر ایرانیان در این منطقه بوده است؛ بنابراین استفاده از عبارت دوره تیلوس برای انتساب به سرتاسر بازه زمانی اواخر قرن چهارم پیش از میلاد تا قرن هفتم میلادی، اطلاق مناسبی به نظر نمی‌رسد و درک درستی از توالی فرهنگی این جزیره به دست نمی‌دهد. به نظر می‌رسد این انتساب با توجه به دوران سلطه یونانیان و گسترش فرهنگ هلنی از سوی محققان غربی شکل‌گرفت و در ادبیات باستان‌شناسی جنوب خلیج فارس مصطلح و رایج شد. کاربرد دوره تیلوس در تقسیمات گاهنگاری جزیره بحرین از یک سو دربرگیرنده حجمی از مفاهیم مربوط به سنت‌های هلنی و تأکید بر فرهنگ هلنیسم، و از سوی دیگر پوششی بر ماهیت فرهنگ ایرانی اشکانیان و ساسانیان در منطقه است؛ درحالی‌که با پایان یافتن سلطه سلوکیان، اگرچه سنت‌های هلنی هم‌چنان در وجوه مختلف ادامه داشتند، اما طبیعتاً با ظهور قدرت‌های جدید، سنت‌های پیشین نیز رنگ باختند؛ از این رو، تداوم استفاده از این دوره‌بندی با توجه به عدم وجود معیارهای کافی و مشترک با دوره‌های اشکانی و ساسانی، کاملاً نامناسب و فاقد معنا و مفهوم صحیحی است. به‌طورکلی در فرآیند گاهنگاری محوطه‌های باستانی، بایستی از اصطلاحات زمانی واقع‌گرایانه‌تری استفاده شود تا بتوانیم چشم‌انداز دقیق‌تری از تحولات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مناطق در مقاطع زمانی مختلف ارائه دهیم. اطلاعات

ناقص و گاه نادرستی که به سهو یا تعمداً توسط محققان غربی و عربی در ارتباط با حوضه جنوب خلیج فارس تکرار می‌شود، در برخی موارد استنتاج‌های نادرست و نتایج گمراه‌کننده‌ای در مطالعات تاریخی و باستان‌شناختی عرضه خواهند کرد؛ بنابراین توجه بر بازمینی مطالعات گاهشناسی بحرین و اصلاح تقسیم‌بندی‌های ارائه شده پیشین در پژوهش‌های باستان‌شناختی این منطقه ضروری به نظر می‌رسد.

پی‌نوشت

۱. این دوره، تحت عنوان «نوسنگی عربی» (Arabian Neolithic) شناخته می‌شود.
۲. قدیمی‌ترین اشاره به نام «دیلمون» به ۳۳۰۰ پ.م. بازمی‌گردد. متون باستانی به دست آمده از میان‌رودان اغلب به سرزمین دیلمون در ارتباط با تجارت مس اشاره داشته‌اند (Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 47). برای اطلاعات بیشتر از سرزمین دیلمون رک به: Bibby, G. (1970). *Looking for Dilmun*. New York: Alfred A. Knopf.
۳. شاید این عنوان، یونانی شده واژه Dilmun یا Thilwun باشد (Lombard & Boksmati-Fattouh, 2012: 15).
۴. Barbar: منطقه‌ای واقع در شمال بحرین.
۵. Saar: شهری در بخش شمالی بحرین.
۶. برای مطالعات بیشتر از تاریخچه فعالیت‌های باستان‌شناسی در این حوزه، به پژوهش زیر مراجعه کنید:
Andersen, S. F., 2007, "The Tylos Period Burials in Bahrain". Vol. 1: *The Glass and Pottery Vessels*. Aarhus: University of Aarhus Press: 12-15.
۷. «پلینی» در توصیف سواحل خلیج فارس، به جزیره تیلوس که به خاطر حجم بالای مراریدهایش معروف است، اشاره کرده‌است (Pliny, 1847-48: 148).
۸. به طور کلی منابع آب شیرین جزیره، این مکان را به پایگاه مهمی برای کشتی‌ها در ادوار مختلف تبدیل کرد (Planhol, 1988: 506).
9. Rock-cut cist
10. Thalassia
۱۱. این کتیبه بر روی تخته سنگی بزرگ نقر شده و ظاهراً پس از مدت‌ها به عنوان سنگ درپوش قبر، مورد استفاده مجدد قرار گرفته بود. قبر مذکور به بازه زمانی اواخر قرن اول پیش از میلاد و اوایل قرن دوم میلادی تاریخ‌گذاری شده‌است؛ بنابراین احتمالاً چندین قرن فاصله میان نقر کتیبه بر روی سنگ و استفاده مجدد از آن به عنوان تخته سنگ وجود دارد (Gatier et al., 2002: 223).
12. Kephisodoros
۱۳. برای این منطقه از واژه میشان نیز در منابع استفاده می‌شود. به نظر می‌رسد میشان دربرگیرنده مفهوم جغرافیایی و خاراسن بیشتر دارای مفهوم سیاسی است (Hansman, 1967: 24).
۱۴. در سال ۳۲۴ پ.م. «اسکندر» دستور ساخت شهری در جنوب میان‌رودان داد و آن را «اسکندریه» نامید. در ۱۶ پ.م. شخصی با نام «هیسپائوسین» به حکومت میشان گمارده شد. او دژی بسیار مستحکم گرداگرد آن شهر کشید؛ به طوری که در منابع مختلف از شهر با عنوان «خاراکس اسپاسینو» (دژ هیسپائوسین) یاد می‌شود (محمدی‌فر و خونانی، ۱۳۹۲: ۱۲۱).
۱۵. این «مهرداد»، در اصل فرزند «پاکور دوم» و برادرزاده شاه اشکانی بوده که «خسرو» برای نظارت مستقیم خود بر اوضاع خاراسن، او را بر تخت نشاند (محمدی‌فر و خونانی، ۱۳۹۲: ۱۲۴).
۱۶. لازم به ذکر است این نام در میان پارتیان زیاد دیده می‌شود. شاید دولتی بوده است تابع پارتیان و یا از دولت‌های فرعی پارتی محسوب می‌شده است. در هر صورت نباید از احتمال حکومت فردی پارتی بر منطقه بحرین صرف نظر کرد (نولدکه، ۱۳۵۸: ۶۹؛ Potts, 2009: 42).
۱۷. «حمزه اصفهانی» ذیل توصیف شهرهای متعددی که «اردشیر» ساخته، به شهر «بتن اردشیر/ تن اردشیر» اشاره می‌کند که در بحرین قرار داشته است. بنابر گزارش او، علت تسمیه نام شهر این بود که اردشیر باروی آن را بر روی تن‌های مردم آن، که از وی فرمان نبرده بودند نهاد (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۵)، اما صحت این گزارش محل تردید است (نولدکه، ۱۳۵۸: ۷۰).
۱۸. گفته می‌شود، شرح این حمله عرب از روی آن واقعه بعدی ساخته شده است که در آن مسلمانان پیش از تصرف تیسفون، سواحل ایران را متصرف شدند تا بتوانند بر آن شهر دست‌یابند (نولدکه، ۱۳۵۸: ۱۲۹).
19. Ed-Dur
20. Hard-fired
۲۱. از قلعه بحرین، توالی سفالی از شروع دوره تیلوس تا قرن سوم میلادی منتشر شده است و احتمالاً یک وقفه در استقرار از قرن سوم تا ظهور اسلام وجود دارد؛ زیرا هیچ یافته‌ای که به طور مطمئن قابل تاریخ‌گذاری به این دوره باشد، پیدا نشده‌است (Andersen & Salman, 2006: 111).
22. Umm Kheshm

کتابنامه

- اصفهانی، حمزه بن حسن، ۱۳۴۶، تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء). ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، ۱۳۶۷، فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- خسروزاده، علیرضا، ۱۳۹۱، «بنادر و مراکز مهم تجاری و استقرار دوره اشکانی خلیج فارس در منابع کلاسیک». پژوهشنامه خلیج فارس، دفتر چهارم، به کوشش: عبدالرسول خیراندیش: ۳۹-۶۵، تهران: خانه کتاب.
- زرین کوب، روزبه، ۱۳۹۵، «بحرین در روزگار ساسانیان». ایرانشهر امروز، ۱ (۲): ۴۱-۴۴.
- سجادی، صادق، ۱۳۸۱، «بحرین». دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۱: ۴۰۱-۴۰۲، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۶۲، تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد دوم، تهران: اساطیر.
- مارکوارت، یوزف، ۱۳۷۳، ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی. ترجمه مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.
- محمدی فر، یعقوب؛ و خونانی، علیرضا، ۱۳۹۲، «خاراسن و جایگاه سیاسی و تجاری آن در شاهنشاهی اشکانی». مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، ۴ (۱۶): ۱۱۳-۱۳۲.
- نولدکه، تئودور، ۱۳۵۸، تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان. ترجمه عباس زریاب، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.

- Al-Ansary, A. R., 1982, *Qaryat al-Fau, A Portrait of Pre-islamic Civilisation in Saudi-Arabia*. London.

- Azarnoush, M., 1994, *The Sasanian Manor house at Hājīābād*. Iran, Florence.

- Andersen, S. F., 2002, "The Chronology of the earliest Tylos period on Bahrain". *Arabian archaeology and epigraphy*, 13: 234-245.

- Andersen, S. F. & Kennet, D., 2003, "The Sasanian and Islamic Pottery". in: H. H. Andersen & F. Højlund (eds.). *The Barbar Temples*. Volume 1, *Jutland Archaeological Society Publications*, 48: 307-310, Aarhus.

- Andersen, S. F. & Salman, M. I., 2006, "The Tylos burials in Bahrain". *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 36: 111-124.

- Andersen, S. F., 2007, *The Tylos Period Burials in Bahrain*, Vol. 1: The Glass and Pottery Vessels, Aarhus: University of Aarhus Press.

- Baladhori, A., 1988, *Fotuh al-Buldan*. Translated by: M. Tavakol, Tehran: Noghre. (in Persian).

- Benoist, A.; Mouton, M. & Schiettecatte, J., 2003, "The artefacts from

the fort at Mleiha: distribution, origins, trade and dating”. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 33: 59-76.

- Bibby G., 1958, “The hundred-meter section”. *Kuml*, 1957: 128-163.
- Bibby G., 1970, *Looking for Dilmun*. New York: Alfred A. Knopf.
- Boucharlat, R.; Perrot, J. & Ladiray, D., 1987, “Les niveaux post-achéménides à Suse, secteur nord”. *DAFI*, 15: 145-311
- Bowersock, G. W., 1986, “Tylos and Tyre: Bahrain in the Graeco-Roman World”. in: S. H. A. Al-Khalifa & M. Rice (eds), *Bahrain through the ages: The Archaeology*: 399-406, KPI; New York, NY: Distributed by Routledge & Kegan Paul, London; New York.
- Brunner, C., 1983, “Geographical & Administrative Divisions: Settlements & Economy”. in E. Yarshater (ed.), *Cambridge History of Iran*, 3(2): 747-777.
- de Cardi, B., 1972, “A Sasanian outpost in Northern Oman”. *Antiquity*, 46: 305-310.
- Curtis, V. S. & Andersen, S. F., 2008, “A Sasanian Site at Bārbār, Bahrain”. in: D. Kennet, P. Luft, (eds.), *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*, Proceedings of a Conference held at Durham University, November 3rd and 4th, 2001: 41-53, Oxford: Archaeopress.
- Ess, M. van & Pedde, F., 1992, *Uruk, Kleinfunde II*. Ausgrabungen in Uruk-Warka Endberichte, Band 7. Mainz am Rhein.
- Frye, R. N., 1983, “Bahrain under the Sasanians”. in: D.T. Potts (ed.), *Dilmun: new studies in the Archaeology and Early History of Bahrain*, Berlin.
- Gatier, P.-L.; Lombard, P. & Al-Sindi, K., 2002, “Greek Inscriptions from Bahrain”. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 13: 223-233.
- Gregoratti, L., 2011, “A Parthian port on the Persian Gulf: Characene and its Trade”. *Anabasis: Studia Classica et Orientalia*, 2: 209-229.
- Haerinck, E., 1983, *La Céramique en Iran Pendant la Période Parthe (ca. 250 av. J.C. à ca. 225 après J.C.): Typologie, Chronologie et Distribution*. Gent.
- Hansman, J., 1967, “Charax and the Karkheh”. *Iranica Antiqua*, 7: 21-58.
- Hetzfeld, E., 1968, *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Hojabri-Nobari, A.; Khosrowzadeh, A.; Mousavi Kouhpar, S. M. & Vahdatinasab, H., 2011, “Trade and Cultural Contacts between Northern and Southern Persian Gulf during Parthians and Sasanians: A Study Based

on Pottery from Qeshm Island”. *The International Journal of Humanities*, 18: 89-115.

- Højlund, F., 2006, “The dating of the Coastal Fortress at Qala’at al-Bahrain: Sasanian or Islamic?”. *Arabian archaeology and epigraphy*, 17: 238-247.

- Højlund, F. & Andersen, H. H., 1997, *Qala’at al-Bahrain: The Central Monumental Buildings*. Vol.2. Jutland Archaeological Society Publications, Aarhus.

- Isfahani, H., 1967, *Kitab Tarikh Sinimulukal arzwal anbiya*. Translated by: J. Shoar, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran, (in Persian)

- Japan Consortium for International Cooperation in Cultural Heritage, 2012, “Survey Report on the Protection of Cultural Heritage in Bahrain”. Tokyo: Japan Consortium for International Cooperation in Cultural Heritage.

- Kennet, D., 1998, “Evidence for 4th/5th-century Sasanian occupation at Khatt, Ras al-Khaimah”. in: *Arabia and her Neighbours. Essays on prehistorical and historical developments*, by: C. S. Phillips, D. T. Potts and Ann Searight: 105-116. Brepols.

- Kennet, D., 2002, “Sasanian Pottery in Southern Iran and Eastern Arabia”. *Iran*, 40: 153-162.

- Kennet, D., 2007, “The Decline of Eastern Arabia in the Sasanian Period”. *Arabian Archaeology & Epigraphy*, 18: 86-122.

- Kennet, D., 2008, “Sasanian coins from ‘Umān and Bshrain”. in: D. Kennet, P. Luft, (eds.), *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*, Proceedings of a Conference held at Durham University, November 3rd and 4th, 2001: 55-64, Oxford: Archaeopress.

- Khosrowzadeh, A., 2012, “Major Ports and Settlements in Northern and Southern Persian Gulf based on Classical Written Sources”. *Pajoheshnameye Khalije Fars*, 4: 39-65, (in Persian)

- Lamberg-Karlovsky, C. C., 1970, *Excavations at Tepe Yayhia, Iran, 1967-1969*. Cambridge: American School of Prehistoric Research, Harvard University.

- Lamm, C. J., 1931, “Les Verres Trouvés a Suse”. *Syria*, 12: 358-367.

- Lecomte, O., 1993, “Ed-Dur, les occupations des 3e et 4e s. ap. J.-C.: Contexte des trouvailles et matériel diagnostique”. in: *Materialien zur Archäologie der Seleukiden- und Partherzeit im südlichen Babylonien und im Golfgebiet*, by: Uwe Finkbeiner and Rémy Boucharlat: 195-217. Tübingen: E. Wasmuth.

- Lombard, P. & Boksmati-Fattouh, N., 2012, *тилос. путешествие в загробный мир. Ритуалы и погребальные традиции на Бахрейне (II в. до .н.э. – III в.н.э.): Tylos, The Journey beyond Life. Rituals and*

Funerary traditions in Bahrain (2nd century BC - 3rd century AD). Catalog of the exhibition presented at the Museum of Oriental Art (November 2012-february 2013), Ministry of Culture Russian Federation & Museum of Oriental Art, Moscow (bilingual Russian / English).

- Marquart, J., 1994, *Ērānšahr nach der Geographie des ps. Moses Xorenaci*. Translated by: M. Mirahmadi, Tehran: Ettela'at. (in Persian)

- McCrindle, W., 1876, *The Indica of Arrian*. Bombay: Education Society's Press, Byculla.

- Mohamadifar, Y. & Khounani, A., 2013, "Kharasan and its cultural, political and commercial position during Arsacid Empire". *Cultural History Studies* 4 (16): 113-132, (in Persian)

- Moorey, P. R. S., 1978, "Kish Excavations 1923-33". Oxford: Clarendon Press.

- Morony, M. G., 2001-2, "The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula". *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, 1 (2): 25-37.

- Negro Ponzi, M., 1968-1969, "Sasanian Glassware from Tell Mahuz (North Mesopotamia)". *Mesopotamia*, 3-4: 293-384.

- Negro Ponzi, M., 1972, "Glassware from Abu Skhair (Central Iraq)". *Mesopotamia*, 7: 215-238.

- Negro Ponzi, M., 1984, "Glassware from Choche (Central Mesopotamia)": 33-40 in Boucharlat & Salles 1984.

- Negro Ponzi, M., 1987, "Late Sasanian Glassware from Barada". *Mesopotamia*, 22: 265-275.

- Negro Ponzi, M., 2002, "The glassware from Seleucia (Central Iraq)". *Parthica*, 4: 63-156.

- Negro Ponzi, M., 2005, "Mesopotamian Glassware of the Parthian and Sasanian period: Some notes". *Annales du Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Annales du 16e congrès*, London 2003: 141-145.

- Nöldeke, T., 1979, *The history of Iranians and Arabs at the Sasanian empire*. Translated by: A. Zaryab, Tehran: Silsilah-i Intishārāt-i Anjuman-i Āṣār-i Millī, (in Persian)

- Planhole, X. De., 1988, "Bahrain". *Encyclopædia Iranica*, III /5: 506-508.

- Pliny, the Elder., 1847-48, "Pliny's Natural History". in: *Thirty-seven books*. Vol. 1, [London]: Printed for the Club by G. Barclay.

- Potts, D. T., 2009, "The Archaeology and Early History of the Persian Gulf". in: L. G. Potter (ed.) *The Persian Gulf in History*: 27-56, New York, NY: Palgrave Macmillan.

- Potts, D. T., 2012, "Arabia: ii. The Sasanians and Arabia". *Encyclopædia Iranica, online edition*, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/arabia-ii-sasanians-and-arabia> (accessed on 28 August 2017).
- Reuther, O., 1968, *Die Innenstadt von Babylon (Merkes)*. Leipzig.
- Ricciardi, R. V., 1967, "Pottery from Choche". *Mesopotamia*, 2: 93–104.
- Ricciardi, R. V., 1970/1, "Sasanian Pottery from Tell Mahuz". *Mesopotamia*, 5-6: 427-470.
- Sajjadi, M., 1989, "A class of Sasanian ceramics from southeastern Iran". *Rivista di Archeologia*, 13: 31-40.
- Sajjadi, S., 2002, "Bahrain". *Encyclopaedia Islamica*, 11: 401-402, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, (in Persian)
- Salman, M. I. & Andersen, S. F., 2009, *The Tylos Period Burials in Bahrain. Vol. 2: The Hamad Town DS 3 and Shakhoura Cemeteries*, Kingdom of Bahrain: Culture & National Heritage in association with Moesgard Museum and Aarhus University.
- Stein, M. A., 1937, *Archaeological Reconnaissances in North-Western India & South-Eastern Iran*. London.
- Steve, M-J., 2003, *L'Île de Kharg*. Neuchâtel.
- Strommenger, E., 1967, *Gefäße aus Uruk von der Neubabylonischen Zeit bis zu den Sasaniden*. Ausgrabungen der deutschen forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, band 7. Berlin.
- Tabari, M., 1983, *Ta'rikh al-rusul wa'l mulūk (The history of al-Ṭabarī)*. Translated by: A. Payande, Vol. 2, Tehran: Asatir. (in Persian)
- Ulrich, B., 2011, "Oman and Bahrain in late antiquity: the Sasanians' Arabian periphery". *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 41: 377–386.
- Whitcomb, D. S., 1985, *Before the Roses and the Nightingales, Excavations at Qasr-i Abu Nasr*. Old Shiraz, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Whitehouse, D. & Williamson, A., 1973, "Sasanian Maritime Trade". *Iran*, 29: 29-49.
- Zarrinkoob, R., 2016, "Bahrain dar roozgare Sasanian". *Iranshahr-e Emrooz*, 1: 41-44, (in Persian).